

Marinovich Endre

Tranzitológia

Átmenet a tervgazdaságból a piacgazdaságba

Szerzők:

FERKELT BALÁZS PHD
tanszékvezető főiskolai docens
(1.7,1.8,1.9.4. fejezetek)

GÁSPÁR ATTILA
gazdaságstatisztikus
(táblázatok, számítások)

IMRE GABRIELLA
főiskolai tanársegéd
(II.5. fejezet)

MAJOROS PÁL CSC
intézetvezető főiskolai tanár
(II.5. fejezet)

MARINOVICH ENDRE CSC
főiskolai tanár
(a jegyzet többi, tételesen meg nem jelölt része)

NOVÁK TAMÁS PHD
tudományos főmunkatárs
(II. 3.2. fejezet)

SZEMLÉR TAMÁS PHD
tanszékvezető főiskolai docens
(II.3.1. fejezet)

DR. SZŰCS R. GÁBOR
címzetes főiskolai docens
(1.4,1.6, II.2. fejezet)

Szerkesztette:
MARINOVICH ENDRE CSC

Lektorálta:
KRUPPA ÉVA PHD
tanszékvezető főiskolai tanár

Tördelés:
ZIMLER TAMÁS

Készült a BGF Külkereskedelmi Kar házi nyomdájában
Munkaszám: 09-249

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés

I. A transzformációs folyamat

1. Átmenet vagy spontán rend(eltenség)?
2. A rendszerváltás párhuzamos eseménytörténete
3. A politikai intézmények átalakulása
4. Tulajdonviszonyok
 - 4.1. Privatizációs elmélet és módszertan
 - 4.2. Az átmeneti gazdaságokban végbemenő privatizáció fő elemei és motívumai..
 - 4.3. Privatizációs technikák és módszerek az átmeneti gazdaságokban
 - 4.4. A privatizációs bevételek felhasználása
 - 4.5. A privatizációs folyamat néhány átmeneti gazdaságban
 - 4.5.1. Csehország
 - 4.5.2. Szlovákia
 - 4.5.3. Lengyelország
 - 4.5.4. Szlovénia
 - 4.5.5. Szerbia
 - 4.6. A magyarországi privatizáció fő vonásai
 - 4.7. A külföldi működő tőke (FDI) szerepe
5. A nemzetgazdaságok fejlődési pályája
 - 5.1. A bruttó hazai termék (GDP) előállításának visszaesése a kilencvenes évtizedben
 - 5.2. A rendszerváltató országok gazdasági teljesítménye az ezredforduló és a 2008-ban kezdődött válság között
 - 5.3. Az egy főre jutó GDP változása a régió országaiban
 - 5.4. Szerkezeti átalakulások az átmenet országainak nemzetgazdaságában
6. Az egyensúlyi helyzet
 - 6.1. A belső és külső egyensúlyi helyzetet befolyásoló tényezők és a rendszerváltás
 - 6.2. Államháztartás, államadósság
 - 6.3. A folyó fizetési mérleg
 - 6.4. Külkereskedelmi termékforgalom
7. Az életszínvonal alakulása
 - 7.1. Jövedelem és fogyasztás
 - 7.2. Infláció, a fogyasztói árak ingadozása
8. Az emberi tényező
 - 8.1. Népesedés és egészségügy
 - 8.2. Munkaerőpiac
9. Integrációs kapcsolatok
 - 9.1. A KGST és megszűnésének következményei
 - 9.2. Az újonnan létrejött integrációk
 - 9.3. Az EU-hoz történő csatlakozás folyamata
 - 9.4. A maastrichti kritériumok teljesítése

II. Országtanulmányok

1. A visegrádi négyek
 - 1.1. Csehország
 - 1.2. Lengyelország
 - 1.3. Magyarország
 - 1.4. Szlovákia
2. A jugoszláv utódállamok. A Nyugat-Balkán
 - 2.1. Szlovénia
 - 2.2. A Nyugat-Balkán országai
 - 2.2.1. Horvátország
 - 2.2.2. Szerbia
 - 2.2.3. Montenegró (CrnaGora)
 - 2.2.4. Bosznia-Hercegovina
 - 2.2.5. Macedónia
 - 2.2.6. Albánia
3. Kelet-Balkán
 - 3.1. Bulgária
 - 3.2. Románia
4. A Baltikum
 - 4.1. Észtország
 - 4.2. Lettország
 - 4.3. Litvánia
5. A Független ÁllamokKözössége
 - 5.1. Oroszország
 - 5.2. Ukrajna
 - 5.3. Belarusz Köztársaság (Fehéroroszország)

Rövidítések

Bibliográfia

Táblázatok jegyzéke

BEVEZETÉS

Az elmúlt két évtized (1989-2009) számos olyan eseményt hozott Kelet-Európa és Kelet-Közép-Európa országaiban, amely alapvetően változtatta meg a térség politikai, társadalmi, gazdasági arculatát. Mindebből számunkra a gazdaság átalakulása az elsődleges, de nem hagyhatók figyelmen kívül a politikai intézményekben és a társadalmi életben meghatározott változások sem, különös tekintettel arra, hogy azok a gazdasági mozgásokkal kölcsönhatásban valósultak meg.

Minden bizonnyal igazuk van azoknak, akik azt az álláspontot képviselik, hogy a XX. századnak két meghatározó gazdaságelméleti, gazdaságtörténeti eseménye volt. Az egyik a szovjet típusú tervgazdaság létrejötte a Szovjetunióban (a legapróbb mikro- ökonomiai részletekre is kiterjesztett központi állami irányítással, a magántulajdon eltörlésével, a politika mindent elsőprő primátusával a gazdasággal szemben) a húszas- harmincas években, majd ennek kiterjesztése, a győztes katonai erejének és megszálló hatalmának érvényesítésével a szovjet érdekerület teljes egészére a II. világháború után. A másik lényeges folyamat mindennek a felszámolása hatvan - hetven évvel később, vagyis az úgynevezett rendszerváltoztatás.

Amikor 1989 novemberében leomlott az Európát két részre osztó berlini fal - látványos és szimbolikus háttérrel nyújtva mindahhoz, ami a térségben történik -, mindenki optimista volt. Még a közgazdászok jelentős része is úgy vélekedett, hogy a tervutasításos rendszerben rögzített kényszerű kööttségek megszűnésével előtérbe kerülnek a piac önszervező és önszabályozó mechanizmusai. A megnövekedett és szükségleteiben csak részben kielégített piacon jelentkező igények fokozni fogják a termelés növelését, ami új munkahelyek létesítésével jár együtt, ennek révén növekedik a lakosság jövedelme és fogyasztása, mindez pedig a termelés további növekedésével jár. Az optimista előrejelzések rövid és gyors átmenetre, emelkedő életszínvonalra, továbbá erőteljes gazdasági növekedésre számítottak.

Az azóta eltelt időszak azonban arról kellett, hogy meggyőzzön bennünket, hogy ezek a feltételezések koránt sem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A változások nem az előzetes várakozásoknak megfelelően következtek be, tudomásul kellett venni, hogy az átmenet bonyolult, nehéz és hosszadalmas, tele van előre nem látott akadályokkal, krízis helyzetekkel és bizony nem mentes a válságoktól sem.

Jelen jegyzetben megkíséreljük ennek a két évtizedes gazdaságtörténeti korszaknak a bemutatását, két vonatkozásban. A tananyag első része párhuzamosan mutatja be a rendszerváltoztató országokban lezajlott legfontosabb folyamatokat, a második fő fejezet pedig ország tanulmányokat tartalmaz, részletezi azokat a legfontosabb sajátosságokat, amelyek az egyes ország csoportokat specifikusan jellemzik. Azt az ismeretanyagot, amely a tervgazdaságból a piactgazdaságba vezető átmenetet írja le, elemzi és értékeli, tranzitológiának nevezzük

Természetesen a szerzők igyekeztek az elérhető legfrissebb adatbázissal dolgozni, de azt is tudomásul kell venni, hogy gyorsan változó világunkban az adatokat időről-időre felül kell vizsgálni. Az összefoglaló táblázatok részben a szövegben, részben az egyes fejezetek végén találhatóak.

A tárgykör meghatározása, terminológia

A tranzitológia ismeretanyagának tárgyalásához, ahhoz, hogy a későbbiekben használt fogalmak jelentéstartalma egyértelmű legyen, mindenképpen szükséges tárgykörünk részletes leírásán kívül az alkalmazott terminológia pontos bemutatása, a leggyakrabban használt fogalmak pontos meghatározása. Nézzük először a „tervgazdaság kontra piacgazdaság” viszonyt.

A társadalmi munkamegosztáson alapuló gazdasági tevékenység összehangolásának négy fő formája ismert, ezek: a piaci, a bürokratikus, az erkölcsi, és az erőszakos koordináció, amelyek a modern gazdaságokban eltérő intenzitással vannak jelen, de néhány extrém példától és kísérlettől eltekintve az utóbbi kettő szerepe elhanyagolható.

Az elnagyoltan csak *tervgazdaságnak* nevezett képződményen lényegében a *direkt tertvutasításos rendszert* értjük, ahol a bürokratikus koordináció dominál. Jellemzője, hogy - néhány különleges és pontosan specifikált esettől eltérően - semmilyen gazdasági tevékenységet nem engedélyeznek magánvállalkozás formájában. A gazdasági egységek egy az állam által centralizált, hierarchikus rendszer valamely szintjének elemei, horizontális kapcsolatok nélkül. A termelési feladatokat - a legapróbb részletelig bezárólag - központi népgazdasági tervekben határozták meg, központilag döntöttek a termeléshez szükséges eszközök és anyagok elosztásáról, az egységeknél létrehozható munkahelyekről és a bérezésről. Mintája a sztálini szovjet modell volt. Korlátozott módon ugyan megmaradt, a fogyasztási cikkek piaca és a munkaerőpiacodé a fogyasztási cikkek árai és a bérek nem a piacon alakultak ki, hanem központilag határozták meg azokat. A fogyasztói árszintnek olyannak kellett lennie, hogy a kifizetendő összes bér és a szétosztandó jószágtömeg árösszege nagyjából egyenlő legyen. Mivel az adminisztratív módon kialakított árak nem igazodtak a kereslethez (és ezen keresztül a termeléshez) a lakosság gyakran tapasztalt hiányt egyes termékekből, miközben más javakból eladhatatlan készletek halmozódtak fel. A pénznek csak elosztási és elszámolási funkciója volt, s nagyon leegyszerűsödött a körforgása is. A vállalatoknak bérfizetésre átadott összegek - a dolgozóknak történő kifizetés után - az egyéni fogyasztásra engedélyezett javak megvásárlásával a kiskereskedelmen keresztül visszaáramlottak az államkasszába¹.

Az állami beavatkozás (bürokratikus koordináció) kisebb-nagyobb mértékben a *piacgazdaság* viszonyai között is létezik, de a gazdaságpolitika elismeri a piac önszabályozó képességét, ebből következően a piaci koordináció a domináns. A piacgazdaság tudatosan vállalja, hogy a piac eszmei értelemben az eladók és a vásárlók (a kínálat és a kereslet) összességét jelenti, találkozási lehetőséget teremt számukra, ahol az eladás és a vétel információs centruma a termék ára. A piacgazdaság a munkamegosztás miatt egymásra utalt emberek tevékenységének szinte automatikus összehangolását kényszeríti ki, ahol a szerepek és magatartásformák irányítását a „láthatatlan kéz” mechanizmusa moderálja.

Az eddig definiált fogalmakon túl mindenképpen szükségesnek mutatkozik annak a földrajzi-történelmi területnek a körülhatárolása, amely vizsgálódásunk tárgyát képezi. A legkülönbözőbb geográfiai, politikai, zornalisztikai, köznyelvi elnevezések ismeretesek, nézzünk csak néhányat a legismertebbek közül: Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa, egykori keleti blokk, a volt Szovjetunió és csatlós (finomabban „szatellit”) államai, a megszüntetett KGST (pejoratív angol nyelvű betűszóval COMECON) tagjai stb.

¹ Ennek részleteit lásd Komái János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* HVG Kiadó Rt. Budapest, 1993. című munkájában.

E térség - történeti szempontból megközelítve - Európának mindig is jellegzetes törésvonalai mentén helyezkedett el a Német-római Császárság, a Bizánci Császárság, majd az Oszmán Birodalom, illetve a kelet-európai térségben megszerveződő Orosz Birodalom között. Az ezen a területen élő népek valamikor mind függetlenek voltak, majd évszázadokat éltek idegen hatalmak befolyása alatt. Amikor lehetőséget kaptak, mindig Európához (és itt nem a földrajzról van szó), ha tetszik a nyugathoz tartozónak vallották magukat, azzal együtt, hogy időről-időre meg kellett ismerkedniük egy nagy keleti birodalom (a tatár-mongol, az oszmán-török, vagy legutóbb a szovjet-orosz) rövidebb-hosszabb ideig tartó, finoman szólva befolyásoló hatásával, durvábban fogalmazva elnyomó erejével.

Vizsgálódásunk három kultúra területén zajlik. Sajátosan árnyalja a térség helyzetét, és ez nem csak művelődéstörténeti kérdés, hogy hol húzódik a nyugati és a keleti kereszténység, illetve a kereszténység és az iszlám birodalom közötti választóvonal. Ha török szempontból közelítünk a régió történetéhez, akkor egy olyan birodalmat látunk, melynek legnagyobb kiterjedése idején egyik vége Egyiptomban, a másik pedig Magyarországon volt. De keresztény oldalról Európa ott válik el a keleti részekről, ahol az oszmán és az orosz birodalom határai húzódtak, ahol a pestis ellen felállított „*cordon sanitaire*” volt és ott van ma is a keleti és a nyugati kereszténység törésvonala. E vonal mentén kisebb népek élnek, amelyek vagy elfogadták a nagy birodalmak melletti vazallus szerepüket, vagy pedig másutt kerestek támaszt viszonylagos önállóságuk megvédésére. A bizánci eredetű ortodox kultúrához tartozás ma is erős kapcsolatot jelent, amit jól illusztrál az utóbbi évek görög-szerb-orosz együttműködése.

Mindezeket figyelembe véve a rendszerváltoztató országokat két nagy csoportra osztjuk: Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa államaira. Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy sokan tévesen Közép-Kelet-Európáról beszélnek Kelet-Közép-Európa helyett, nem figyelve arra, hogy az előbbi Kelet-Európa közepét jelenti (tehát valahol az ukrán-orosz határon), az utóbbi pedig Közép-Európa keleti részét. Kelet-Közép-Európán azt az országcsoportot értjük, amelyet északról a Balti- (Keleti-) tenger, délről pedig az Adriai-tenger határol. Az egy tömbben lévő országok tehát északról délre haladva: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Horvátország. Értelemszerűen ettől a tömbtől keletre vannak Kelet-Európa országai, ugyancsak északról délre említve: Oroszország, Fehéroroszország (Bjelarusz), Ukrajna, Moldávia, Románia, Bulgária, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Macedónia, Albánia. Manapság elterjedt a Nyugat-Balkán kifejezés használata is, ami az itt utolsóként felsorolt öt országon kívül ide sorolja Szlovéniát és Horvátországot is. Természetesen a csoportosítás további szempontja lehet, hogy mely országok a tagjai az Európai Uniónak és melyek nem. Emiatt, attól függően, hogy melyik csoportképző ismérvet alkalmazzuk, átfedések lehetségesek.

A harmadik kérdéskör, amelyről az alapfogalmak tisztázásakor beszélnünk kell, annak a folyamatnak a megnevezése, amely a tervgazdaságtól a piacgazdasághoz vezet. Talán a leggyakoribb az *átmenet* kifejezés használata, amely az angol „transition” megfelelőjeként feltételezi a kiinduló és a végső állapotot, továbbá azt, hogy itt egy határozatlan időtartamú folyamatról van szó. Jellegzetessége, hogy ezt a fogalmat már a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben is használták a latin-amerikai és a dél-európai országok esetében, ahol ezen a kötött gazdaságból a piacgazdaságba, a diktatúrából a demokráciába vezető folyamatot értették.

A korszak egyik leghivatottabb kutatója és elemzője² azonban arról beszél, hogy ideje szakítani az átalakuló gazdaság, vagy átmeneti gazdaság fogalmával. Hiszen „nem lehet és nem célszerű harminc posztkommunista országot egyetlen fogalmi keretbe gyömöszölni.” Ezért is választotta a kérdést tárgyaló könyvének címéül: A fölemelkedő Európa.

Általánossá vált a rendszerváltás, *rendszerváltozás*, rendszerváltoztatás fogalmak alkalmazása, amivel a korábbi politikai, társadalmi, gazdasági renddel való szakítás lényege manifesztálódik. A három kifejezés közötti szemantikai különbség nem csak árnyalati³. A váltás a folyamatot leegyszerűsíti, a változás jelzi az események feltartóztatathatatlanságát, a változtatás viszont a realitást meghaladó aktivitást feltételez. Mindezeket figyelembe véve a rendszerváltozás használata tűnik leginkább a teljes folyamatba illeszkedőnek.

Az alkalmazott módszer: az összehasonlítás

Az összehasonlítás tudományos módszere jelentős hagyományokkal rendelkezik. Egyes megállapítások szerint az összehasonlítás - mint módszer - a társadalomtudományokban csaknem olyan fontosságú, mint a természettudományokban a kísérlet. Mindez azzal van összefüggésben, hogy egyes jelenségekben fellelhetők bizonyos azonos tulajdonságok, sőt több hasonló jelenség között szabályszerűség is felfedezhető. Ezek azután a meghatározott jellemzők megragadásával absztrahálhatók.

Az összehasonlítás egyes tudományágakban már a XVIII-XIX. században is ismert volt. Érdekes adat, hogy pl. Goethe biológiai és morfológiai kutatásaiból kiindulva foglalkozott az „Általános összehasonlító tan” kimunkálásával, de sajnos csak a tanulmány bevezetője és néhány jegyzet maradt fenn.

A XIX. században az összehasonlítás tudományos módszerét elsősorban a nyelv, a vallás, és a jogtudományok terén alkalmazták, de komparatistika néven ismeretes az összehasonlító filológia, valamint az emberek és állatok lelki jelenségeit összevető összehasonlító pszichológia is. A nagy robbanás - mint sok minden más területen, így itt is - a XX. század ötvenes éveiben és utána történt, az összehasonlítás módszere általánossá vált a szociológia, a politológia, a közgazdaságtan és a vezetéstudomány területén is.

Az összehasonlítás természetesen mindig egy meghatározott aspektusból történik, a lényeg a megegyező és a különbségtévő jegyek megragadása. Szélsőségesen értelmezve a dolgokat minden mindennel összehasonlítható, így még azt a paradoxont is el kell fogadnunk, amire éppen ellenpéldákat szoktunk hozni: az alma igenis összehasonlítható a körtével. Más kérdés, hogy ennek az összehasonlításnak van-e egyáltalán értelme. Válaszunk, hogy az ilyen összehasonlítás cél nélküli és ezért tudományos szempontból nem is értelmezhető, hiszen éppen a legfontosabb maradt el, annak a megfelelő jellemzőnek a kiválasztása, amely az egész folyamatot alkotóvá, kreatívvá teszi.

Az öncélú összehasonlítgatással szemben a tudományos összehasonlítási folyamat pontosan szabályozott. Ennek megfelelően alakul három fő funkciója, amelynek lépcsői a következőképpen épülnek egymásra:

² Csaba László: *A fölemelkedő Európa*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2006. 29. o.

³ Antall József miniszterelnök (1990-1993) mondása szerint inget, vagy lovat vált az ember, de nem rendszert. Ezért szerinte a rendszerváltozás a helyes kifejezés.

- 1) a jelenségek rendszerezése,
- 2) munkahipotézis felállítása és annak hasonló esetekkel történő alátámasztása,
- 3) tényekkel való egybevetés.

Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa társadalmi és gazdasági rendszert változtató országai az utóbbi húsz évben a saját maguk által meghatározott úton járnak. Mindezzel együtt történelmi és földrajzi helyzetükben, politikai, gazdasági, társadalmi fejlődésükben - különös tekintettel a II. világháború és az elmúlt század kilencvenes éveinek kezdete közötti évtizedekre - számos közös vonással találkozhatunk. Kézenfekvőnek látszik tehát, hogy amikor ezeknek az országoknak a jelenlegi gazdasági és társadalmi helyzetét tekintjük át, éljünk az összehasonlítás tudományos lehetőségével és ne csak külön-külön, hanem együttesen és egyidejűleg is vizsgáljuk azokat. A régió országainak vizsgálatakor az összehasonlítás három lépcsős modellje az alábbi megközelítésben és logikai sorrend szerint alkalmazható.

- 1) Leíró - osztályozó funkció. (A régió országainak leírása és csoportosítása meghatározott ismérvek alapján.)
- 2) Heurisztikus - illusztratív funkció. (Az egyes országok alrendszeinek működésében észlelhető törvényszerűségek. Az ebből következő hipotézis felállítása.)
- 3) Ellenőrző funkció. (A feltételezések és modellek érvényességének felülvizsgálata, helytálló, vagy elvetendő voltuknak regisztrálása.)

A régió valamennyi országára jellemző, és ezért az összehasonlítás módszerével vizsgálható, hogy

- visszatér a magántulajdon dominanciája,
- a rendszerváltozás után bekövetkezik a gazdaság zsugorodása és a növekedés csak évek múlva kezdődik,
- megjelenik a munkanélküliség, és ezzel párhuzamosan kialakul a lakosság erőteljes jövedelmi, vagyoni differenciálódása.

Az elmondottak indokoltá teszik, hogy jelen tananyag alapvető kutatási és tudományos módszere az összehasonlító elemzés legyen.